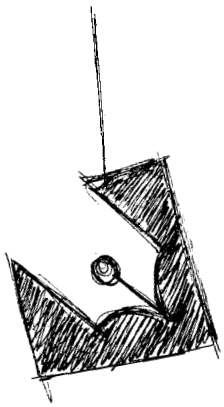

آثار متفرقه رازی

محمدبن زکریای رازی پزشک مشهوری است که در کار طبابت کم نظیر بود و به همین دلیل به او لقب مجرب داده‌اند. نظرات او مقبول عالمان دوران‌های بعد از او و الگوی پزشکان مختلف در قرون متمادی بود. همین امر عامل ترجمه تعداد زیادی از کتب مقالات و یا رسائل او به زبان‌های مختلف بود که جهان را از دانش خود بهره‌مند می‌ساخت.

نکته مهم این‌که رازی تنها پزشکی حاذق نبود بلکه او در علوم مختلف هم‌چون داروسازی، فلسفه، شیمی، ریاضی، نجوم و ماوراء الطبیعه صاحب نظر بود و آثار گوناگونی در این زمینه‌ها از خود به جای گذاشت.

خداوند متعال این توفیق را در دو دهه گذشته به نشریه دارویی رازی عطا فرموده تا به معرفی آثار رازی در زمینه‌های فوق بپردازد و در عین حال بیوگرافی، سرگذشت و شرح حال او را در اختیار همکاران عزیز قرار دهد.

در شهریور امسال که همزمان با سالگرد تولد این نابغه بزرگ ایرانی است، در پی آن هستیم که به آثار دیگری از رازی که در تقسیم‌بندی علوم فوق گنجانده نشده، پرداخته و این بخش را در همین شماره به پایان ببریم.

ذکر این نکته ضروری می‌باشد که بعضی از این کتب و رسائل به دلایل مختلف همراه با توضیح و تشریح نیست و فقط نامی از آن‌ها همراه با توضیح مختصری به جا مانده است. اکنون با توجه به این موضوع به ذکر آثار متفرقه رازی می‌پردازیم:

■ کتابٌ فی اسْتدْراک مابَقیَ مِنْ کُتُبِ جالینوسَ ممّـا لَـمْ یَذکُـرْهُ حُنیـن و لا جالینـوسُ فـی فِهْرِسته

کتاب در بیان بقیه کتاب‌های جالینوس که نه حنین از آن‌ها ذکر کرده و نه جالینوس در فهرست خود قرار داده است.

از عنوان بالا چنین برداشت می‌شود که کتاب‌های باقیمانده از جالینوس که توسط حنین بن اسحاق ذکر نگردیده، توسط رازی مورد توجه قرار گرفته است.

■ **کِتابُ الرازّی فی مخاریقِ الانبیاء**

کتاب رازی پیرامون کارهای خرق عادت پیامبران

ابن ابی اصیبعه در مورد این کتاب می‌گوید: این کتاب را مخالفان و دشمنان رازی به وی نسبت داده‌اند و شأن وی اجل از آن است که به نگاشتن چنین کتابی مبادرت ورزد.

■ **فی اِنَّ المُبرَّز فی جَمیعِ الصِناعاتِ مَعْدومٌ**

رازی معتقد بوده که استاد کامل در صنعت که بر همه ترجیح داشته باشد، وجود ندارد اما در طب چنین امری ممکن است. کتاب فوق در این زمینه است.

■ **کتابِ الخواصِ التَّلامیذِ**

کتاب شاگردان ویژه

■ **کتابِ فِی الأوهامِ و الحَرَکاتِ و العِشقِ**

کتاب در مورد اوهام و خیالات و حرکات دماغی و عشق است.

■ **کتابٌ فِی الحَرَکاتِ النّفسانیَّه**

کتاب در حرکات نفسانی

■ **اَلرّسالَة اَلهادیَةِ اِلی الفِهرست**

رساله راهنمای فهرست

بیرونی این کتاب را جزء کتب فلسفی رازی ذکر کرده است.

■ **کِتابٌ حَیلِ الکُتّاب**

کتاب در مورد ترفندهای نویسندگان

■ **فی اَماراتِ الاِقبالِ و الدَّولَة**

درباره نشانه‌های اقبال دنیوی و دولت

این مقاله در سال ۱۹۳۹ میلادی همراه با ده رساله و مقاله دیگر از رازی توسط پاول کراوس (P. Kraus) در مصر تحت عنوان رسائل فلسفیه رازی به چاپ رسیده است.

در این مقاله رازی می‌گوید:

یکی از نشانه‌های اقبال دنیا به شخص، مسافرت و جابه‌جا شدن و دانش آنی است که انسان را از حالی که داشت به حال بهتری ببرد.

دیگر از نشانه‌های اقبال، ردیف شدن کارها و رو به راه شدن اموری که با نقل و انتقال وفق دهد و جور شدن کارها ولو در کارهای کوچک و پست.

حلم و بردباری و تأنی در اموری که اشتباه در آن‌ها راه دارد، نیز یکی از نشانه‌های اقبال دنیا به شخص خواهد بود.

رغبت در همراهی با دوستان و آشنایان و کسانی که کمک انسان هستند، نیز از دیگر نشانه‌های اقبال دنیا است.

خوشرویی و برخورد خوب با خدمه و دوستان و احترام‌گذاردن به آن‌ها از دیگر نشانه‌ها است. نداشتن کینه و میل به عدالت و تنفر از جور و ظلم از نشانه‌های اِقبال دنیا است.

■ **فِی الرّدِ عَلَی القائِلینَ بِتَحریمِ المَکاسِبِ**

در پاسخ به کسانی که تجارت را حرام می‌دانند.

■ **کتابُ الأَقطاب**

کتاب قطب‌ها

هیچ توضیحی در مورد این کتاب وجود ندارد.

■ **کتابُ التَفسیر**

در این مورد هم هیچ توضیحی وجود ندارد.

■ **کتابٌ فی اَجمَلِ الموسیقیٰ**

کتاب درباره زیباترین موسیقی‌ها

احتمالاً این کتاب در باب صداهای موسیقی است. قدما دانستن موسیقی را برای شناختن نبض و اقسام آن و بسیاری موارد دیگر در علم طب لازم می‌دانستند و به همین دلیل از این علم بهره کافی داشتند، چنان‌که بوعلی سینا در کتاب قانون می‌گوید: نبض یک حرکت موسیقایی است.

■ **کتابٌ فِی المُتَنَقِّل**

کتاب در مورد نقل و انتقالات

■ **کتاب فی جبل المنمس**

■ **سِرُّ الصِّناعَه**

رمز صنعت‌گری

نسخه خطی از این کتاب در اسکوریال اسپانیا و کتابخانه ملی مادرید و کتابخانه اوپسالا (سوئد) و ترجمه فارسی آن در کتابخانه جمعیت آسیایی بنگالی وجود دارد و ممکن است یکی از رسالات ده‌گانه کیمیایی رازی باشد.

■ **مَقالَةٌ فیما بَعدَ الطَّبیعه**

مقاله درباره متافیزیک

نسخه خطی این مقاله در کتابخانه راغب پاشا (شماره ۱۴۶۳ – ۹۰ – ۸۹) در استانبول موجود است. شادروان پاول کراوس این مقاله را با حواشی و ملحقات و تحقیقات ضمن رسائل فلسفیه رازی (یازده رساله) تحت رساله سوم در بیست و دو صفحه به قطع وزیری در سال ۱۹۳۵ میلادی در قاهره به چاپ رسانده است.

در این رساله رازی بر آراء و عقاید ارسطو و یحیی النحوی و اسکندر افرودیسی و فرفوریوس و ابوهلال حمصی (مترجم کتاب یونانیان) و ثابت بن قره و ابویوسف بن اسحق الکندی و فلوطرخس و عده‌ای دیگر درباره سماع طبیعی و جسم و افعال طبیعی و عنصر و جنین و حرکت فلک و تباهی اجسام عالم انتقادات و ایراداتی وارد نموده است.

■ **مَقاصِد اَلطِّباعِ**

اهداف طبع‌ها

■ **فی خَلقِ الاِنسان**

درباره آفرینش انسان

جزیی از این کتاب در کتابخانه مجلس شورای ملی ایران وجود دارد که به شماره ۵۲۲–۱۸۶ ثبت گردیده است. این کتاب در مورد آفرینش انسان است که به‌صورت سئوال و جواب نوشته شده است. به عقیده پاول کراوس صحت نسبت این کتاب به رازی و ارزش فلسفی آن چندان مُسَلّم نیست.

■ **کِتابُ القوانینِ الطَّبیعیّةِ فِی اَلحِکمَةِ اَلفَلَکیَّةِ**

کتاب قوانین طبیعی درباره فلسفه نجوم نسخه‌خطی از این کتاب در کتابخانه اوپسالا در سوئد وجود دارد.

■ **فِی المومیائی**

درباره مومیایی

مقاله‌ای است در حدود چهل سطر که در آن از کیفیت، خواص، منافع و ترکیب استعمال مومیایی در بیماری‌هایی مانند قروح، سردرد، درد طحال و گوش، بیماری خفقان و بواسیر، دردهای مقعد، داءالفیل، جذام، برص و گزش عقرب بحث شده است.

نسخه خطی این مقاله در کتابخانه ملی ملک (در مجموعه خطی به شماره ۴۵۷۳) موجود است. هم‌چنین در کتابخانه شادروان دکتر غنی نیز وجود دارد.

■ المُناظَراتُ بَینَ اَبی حاتم الرّازی و اَبی بکر الرّازی

این رساله همان‌طور که از اسم آن مستفاد می‌شود مناظرات بین ابوحاتم رازی و ابوبکر محمد بن زکریای رازی است. این رساله یازدهمین رساله از رسائل فلسفیه است که توسط شادروان پاول کراوس در سال ۱۹۳۵ میلادی در قاهره به چاپ رسیده و شامل بیست و شش صفحه به قطع وزیری بزرگ می‌باشد.

در این رساله بحث‌هایی از قبیل: حکمت الهی، امر نبوت، رحمت خداوند، عقل و هوش افراد، شناسایی صواب از خطا و باطل از حق، رعایت تحقیق در فلسفه و دور انداختن تقلید و خرافات، حرکات فلک و طلوع شمس و غروب آن، زمان و مکان و نظرات ارسطو در مورد زمان و مکان، اختلاف قول فلاسفه در اقطار و موضوع سطح و کیفیت مکان و زمان، احداث عالم و قدرت خداوندی، موضوع نفس و حرکت و ... مابین ابی حاتم الرازی و ابی بکر محمد بن رازی مطرح شده که به‌صورت سئوال و جواب و مباحثه بوده است.

■ فِی النَّفسِ و العالَمِ

درباره نفس و جهان

از رسالات فلسفیه رازی است که پاول کراوس آن‌را تصحیح و تحشیه نموده و ده صفحه از رسائل فلسفیه رازی را تشکیل می‌دهد (از صفحه ۲۸۱ تا ۲۹۱)

طبق گفته ابن سینا و فخر الدین رازی و عده‌ای دیگر، محمد بن زکریای رازی در مورد حدوث عالم قصد مخالفت با نظریات ارسطو داشته است. رازی در مورد هیولی و نفس و حدوث عالم عقاید خاصی داشته که به همین دلیل مورد نقد و هجوم ناصرخسرو در کتاب زادالمسافرین قرار گرفته است.

■ الشّامِل

نسخهٔ خطی این کتاب در کتابخانه دانشکده پزشکی دانشگاه تهران موجود است. این کتاب علم پزشکی را به دو قسمت نظری و عملی تقسیم می‌کند و در فصول مختلف به توضیح در این زمینه می‌پردازد. مطالب این کتاب در کتابخانه ناقص است و این اعتقاد وجود دارد که از سیاق عبارات و مطالب آن چنین برداشت می‌شود که این کتاب متعلق به رازی نیست بلکه منتسب به او می‌باشد.

■ فِی المیاهِ

درباره آب

رساله‌ای است در مورد آب‌ها که توسط مولانا مشکوة به کتابخانه دانشگاه تهران اهدا گردید. این رساله کتاب دهم از مجموعه خطی (۱۰۸۰/۱۰) به خط نسخ و کاغذ ترمه‌ای به قطع بیاضی درسی و

شش صفحه نوزده سطری است.

مباحث این کتبا در مورد اقسام آب‌ها می‌باشد که در آن از:

آب گوارا، آب دریا، آب برف، آب گرم، آب گوگردی، آب مس‌دار، آب باران، آب‌های ردیه، آب سرد، آب تب‌آور، آب خالص، آب چشمه، اقسام آب‌ها بر حسب بدن‌ها و مزاج‌های مختلفه و استعمال آن در اقسام بیماری‌ها، صفات آب‌ها و ادویه‌ای که برای اصلاح آن‌ها برای شرب و طبخ به کار برده می‌شوند، اصطلاح آب‌ها، نظرات و گفته‌های عملی مانند بقراط، دیسقوریدوس، حنین بن اسحاق، روفس حکیم، ابن ماسویه، جالینوس و ابن ماسه و عده‌ای دیگر گفتگو می‌نماید.

■ خواص شراب

این رساله به ضمیمه سی و دو رساله دیگر که همه در طب و طبیعیات هستند، در یک مجموعه و در کتابخانه مجلس شورای ملی قرار دارد.

■ کلیات طب

رازی در صفحه دیباچه این کتاب می‌نویسد: این تألیف را به سبک و روش کتاب فصول بقراط درآورده، زیرا قواعد و اصول علم طب بدین صورت از لحاظ تعلیم و حفظ آسان‌تر است. وی کتاب فصول بقراط را دارای نقص می‌داند و خود در مقام تألیف کامل بدان شیوه برآمده است.

■ المَجموعَةُ فِی الطِبِّ

این کتاب در کتابخانه ایاصوفیه استانبول موجود است.

■ فی صِناعَةِ الطِّب

در حرفه پزشکی

این مقاله در کتابخانه اسکوریال (و شاید اوپسالای سوئد) موجود است.

■ رساله داروهای چشم

این رساله شامل دستور ساختن و روش صحیح استعمال داروهای چشم می‌باشد که در فهرست کتب خطی کتابخانه مجلس شورای ملی به شماره ۱۵۶۷ (۱۵۳۸) قرار دارد.

■ فی عُذرِ مَن اِشتَغَلَ بِالشَّطرَنج

درباره توجیه کار کسانی که به شطرنج می‌پردازند.

■ اَسئِلَةٌ مِنَ الطِبِّ

سئوال‌هایی پیرامون پزشکی

نسخه‌ای از این رساله در کتابخانه لیدن (هلند) به شماره ۱۳۱۴ موجود است.

■ فی القوی و الدساکر

ابن جلجل اندلسی در کتاب تاریخ الحکماء خود از این کتاب نام می‌برد.

■ کِتابُ الاکلیل

کتاب کاج

بیرونی این کتاب را منسوب به رازی و جزو کتب طبی وی ذکر کرده است (۱).

در این‌جا به پایان معرفی آثار رازی در علوم مختلف می‌رسیم، گرچه نمی‌توان ادعا کرد که همه نوشته‌های او را، حتی در حد ذکر نام، مورد اشاره قرار دادیم. علت عدم موفقیت کامل در این

زمینه، آثار گوناگون رازی است که در کتاب‌ها و رساله‌های مختلف و در اماکن و کتابخانه‌های گوناگون و توسط افراد و دانشمندان گوناگون جمع‌آوری شده و هر کدام از آن در گوشه‌ای از جهان قرار دارد. ضمن این‌که تعداد زیادی از آثار او از بین رفته و فقط نامی از آن‌ها به جام مانده است. این مشکل تاریخی باعث شده که بعضی از اوقات آثار دانشمندان دیگر به نام رازی درآید و آثاری بعضاً فلسفی به او نسبت داده شود که مورد شک و تردید تاریخ‌نویسان قرار دارد. به هر حال مطالب آورده شده در مقالات مختلف عمدتاً از کتاب رازی‌شناس خبره جناب دکتر محمود نجم آبادی نقل گردیده که او خود منابع اصلی کتابش را ابن الندیم، بیرونی، قفطی و ابن اصیبعه ذکر می‌کند.

بسیار طبیعی است که برای اطلاع بیشتر و کامل‌تر نسبت به آثار رازی، باید به منابع دیگری که خوشبختانه در دسترس نیز هست، مراجعه نمود تا سیر مطالعاتی در این زمینه تکمیل شود.

در پایان، سالروز تولد این افتخار بزرگ ملی را خدمت تمام همکاران عزیز تبریک می‌گویم و آرزو می‌نمایم هم‌چون گذشته در جهت پیشرفت و اعتلای نام ایران گام برداریم.

دکتر سید محمد صدر

منبع

نجم آبادی م. مؤلفات و مصنفات ابوبکر محمد بن زکریای رازی. چاپ دوم. تهران: انتشارات دانشگاه تهران؛ ۱۳۷۱: ۲۹۹-۲۶۷.